

UOT 159.9

İlhamə Həmid qızı Sultanova
psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
Bakı Dövlət Universiteti
<https://orcid.org/0000-0002-5485-7830>

TAKSONOMİYA KONSEPSİYALARININ İNKİŞAF TARİXİ

Ильхама Гамид гызы Султанова
доктор философии по психологии,
Бакинский Государственный Университет

ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ КОНЦЕПЦИИ ТАКСОНОМИИ

Ilhama Hamid Sultanova
PhD in Psychology, Baku State University

HISTORY OF THE DEVELOPMENT OF THE CONCEPT OF TAXONOMY

Xülasə. Məqalədə təlim məqsədləri taksonomiyasının inkişaf tarixindən bəhs edilir. Göstərilir ki, təlim məqsədlərinin taksonomiyasının yaradılması məqsədi ilə ilk dəfə Tayler cəhd etmişdi. Lakin onun axtarışları uğurlu olmamışdır. Təhsil sahəsində ilk uqurlu taksonomiya XX əsrin ortalarında psixoloq Benjamin Blum tərəfindən yaradılmışdır. 1956-cı ildə ilk taksonomiya nəşrindən sonra təhsil məqsədləri təsnif etmək üçün pedaqoq və psixoloqlar tərəfindən tədqiqatlar aparılmış, 19-dan çox alternativ sistemlər yaradılmış və bizim zamanımızda ən azı 30 belə təhsil taksonomiya sistemi məlumdur. Bu illər ərzində nəinki idrak, həm də emosional və psixomotor sahələrdə taksonomiyalar yaradıldı. Bütün bu taksonomiyalar inkişaf yönümlü idi, ən yaxşı halda ikitərkibli (təhsil+inkişaf) taksonomiyadır. Dünya psixopedaqogikasında ilk dəfə Azərbaycan psixoloqu Ə.Əlizadə müasir təhsil nəzəriyyəsinin prinsiplərinə əsaslanan üçtərkibli taksonomiya yaratmışdı. Üçəm taksonomiyasında idraki sfera ilə yanaşı şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını nəzərdə tutan mədəniyyət taksonundan istifadə edilmişdir.

Açar sözlər: *taksonomiya, təlim məqsədləri, konsepsiya, koqnitiv, emosional, psixomotor*

Резюме. В статье рассматривается история таксономии целей обучения, показано, что Тайлер впервые попытался создать таксономию целей обучения. Однако его поиски не увенчались успехом. Первая успешная таксономия в сфере образования была создана психологом Бенджамином Блумом в середине 20 века. После публикации первой таксономии в 1956 г. педагогами и психологами проводились исследования по классификации образовательных целей, было создано более 19 альтернативных систем, и в наше время известно не менее 30 таких образовательных таксономических систем. С годами были созданы таксономии не только в когнитивной, но и в эмоциональной и психомоторной областях. Все эти таксономии были ориентированы на развитие, в лучшем случае двухкомпонентная (образование+развитие) таксономия. Впервые в мировой психопедагогике азербайджанский психолог А.Ализаде создал трехкомпонентную таксономию, основанную на принципах современной педагогической теории. В тройной таксономии, наряду с когнитивной сферой, использовался таксон культуры, предполагающий формирование учащегося как личности.

Ключевые слова: *таксономия, образовательные цели, концепт, когнитивный, эмоциональный, психомоторный*

Summary. The article discusses the history of the taxonomy of learning objectives. It is shown that Tyler tried for the first time to create a taxonomy of learning objectives. However, his search was not successful. The first successful taxonomy in the field of education was created by the psychologist Benjamin Blum in the middle of the 20th century. After the publication of the first taxonomy in 1956, studies were conducted by pedagogues and psychologists to classify educational goals, more than 19 alternative systems

were created, and at least 30 such educational taxonomy systems are known in our time. Over the years, taxonomies were created not only in the cognitive, but also in the emotional and psychomotor domains. All these taxonomies were development-oriented, at best a two-component (education+development) taxonomy. For the first time in world psychopedagogy, Azerbaijani psychologist A. Alizadeh created a three-component taxonomy based on the principles of modern educational theory. In the triple taxonomy, along with the cognitive sphere, the culture taxon was used, which implies the formation of the student as a personality.

Key words: *taxonomy, educational goals, concept, cognitive, emotional, psychomotor*

Ötən əsrin ortalarından etibarən dünyada təhsil sahəsinə dair elmi araşdırmalarda diqqət məktəblilərin əldə edəcəkləri təlim nəticələrinin müxtəlif növlərini aydın şəkildə müəyyənləşdirməyə və ayırmağa çalışdıqları təhsil məqsədləri sistemliklərinin tədqiqinə yönəlmişdir. Elmi təhsil nəzəriyyələrinin və digər sahələrin inkişafı ilə şagirdlərin təhsil prosesi zamanı əldə etməli olduqları getdikcə daha aktual və müasir hədəfləri tətbiq etməyə başladığı təhsil məqsədləri modelləri dəyişdi. Əvvəlcə təhsil məqsədləri üçün taksonomiyalar məktəb və universitet imtahançıların işini asanlaşdırmaq üçün hazırlanmışdır. Onların yaranmasından uzun müddət sonra təsnifatın faydasını təhsil sisteminin digər işçiləri də gördülər. Tədris sistemiklikdən təhsil proqramlarının və standartlarının yaradıcıları, sonra isə tədqiqatçılar, məktəb rəhbərləri və nəticədə gündəlik sinif işində müəllimlər istifadə etməyə başladı.

Təlim məqsədlərinin şəbəkəsinin, sisteminin yaradılması sahəsində ilk addımı ABŞ-da Cikaqo universitetində təhsil sahəsində ekspert olmuş, qiymətləndirmə üzrə mütəxəssis, B.Blumun müəllimi Ralf Tayler atmışdı. Tayler məqsədləri konkretləşdirmək üçün iki ölçülü metod təklif etdi ki, bu üsula aşağıdakılar daxildir: 1) tələbələrin formalaşdırılmalı olduğu davranış (hərəkət) növü; 2) bu davranışın (hərəkətin) formalaşacağı fənnin məzmunu. Təlim məqsədləri iki mərhələdə müəyyən edilir: 1) bütün bölmənin məqsədləri müəyyən edilir; 2) tədris prosesinin cari fraqmentinin (dərslər, məşğələnin) məqsədləri vurğulanır. Göründüyü kimi, Tayler ilk dəfə təlim məqsədlərinin taksonomiyasının yaradılması məqsədi ilə cəhd etmişdi. Lakin onun axtarıları uğurlu olmamışdır.

Elmi ədəbiyyatlarda göstərilir ki, təhsil sahəsində ilk uqurlu taksonomiya XX əsrin ortalarında psixoloq Benjamin Blumun rəhbərliyi ilə psixoloqlar Maks Enqlexart, Edvart Furst, Uolter Xill və David Krasvoll idrak bacarıqlarını təsnif etmək üçün üsullar müəyyənləşdirib,

təhsil prosesində bütün təfəkkür səviyyələri üçün çox vacib olan fikri bacarıqlar şəbəkəsini yaradıblar. 1960-cı illərdə onun "Təlim məqsədlərinin taksonomiyası" adlı nəzəriyyəsinin inkişaf etdirən iki kitabı ("İnsan xarakterinin stabilliyi və dəyişməsi", "Təlim məqsədlərinin təsnifatı") çap edilib. Koqnitiv məqsədlər taksonomiyası kimi adlanan bu taksonomiya müxtəlif səviyyədə düşünmə və ya fikirləşmə bacarıqlarını əhatə edir, təlim prosesinin planlaşdırılmasında istifadə olunur. Blumun taksonomiyası ən universal bir model kimi tətbiq olunmaqdadır. Bu taksonomiyalar sadədən mürəkkəbə doğru düşünmə bacarıqlarının altı səviyyədə təşkilini təmin edir. B.Blumun idraki taksonomiyasının ilkin variantında koqnitiv sahədə təlim məqsədlərinin bilik, anlama, tətbiq, analiz, sintez, qiymətləndirmə kimi altı səviyyəsi müəyyənləşdirilmişdir.

Amerika mənbələrində göstərilirdi ki, 1990-cı illərdə Lorin Anderson, Blumun tələbəsi və əməkdaşları tərəfindən B.Blumun taksonomiyası yenidən nəzərdən keçirilmiş, onun nəticələri bu və ya digər dərəcədə modifikasiya olunmuşdur. 2001-ci ildə Koqnitiv psixoloqlar qrupu, təhsil sahəsində nəzəriyyəçi tədqiqatçılar, həmçinin testləşdirmə və qiymətləndirmə üzrə mütəxəssislər "Təlim, tədris, qiymətləndirmə üçün taksonomiyalar haqqında" elmi-metodik vəsaitdə B.Blumun taksonomiyasının yeni variantını nəşr etdiriblər. Burada altı idraki bacarıq əsasında idrakda istifadə edilən biliyin müxtəlif növlərinin taksonomiyasını işləyiblər.

B.Blumun taksonomiyası dünya psixologiyasında geniş yayılmış, müxtəlif ölkələrin təhsil sistemində qəbul edilmişdir. Onun müxtəlif modifikasiyaları vardır. Bir çox tədqiqatçılar bu taksonomiyaya istinad etmişlər. Con Mişelis və Yesus Qarsiyanın "Uşaqlar üçün sosial təhsil" adlı pedaqoji işçilərə istiqamətverici metodik vəsaitinin XI nəşrində yazılır: "Bölmənin, ayrı-ayrı dərslərin planlaşdırılması, öyrənmə mərhələləri, sual qoyuluşu və qiymətləndirmə zamanı Blumun taksonomiyasından istifadə etmək məsləhətdir.

Murmansk Humanitar İnstitutunun əməkdaşı M.V.Laktonov “Taksonomik yanaşma tələbələrin təlim keyfiyyətinin monitorinqinin əsası kimi” məqaləsində tələbələrinin təlim nəticələrini qiymətləndirən zaman Blumun taksonomiyasına istinad edilir. Müəllif yazır: “B.Blumun təlim məqsədləri 6 kateqoriyaya ayrılır: bilik, anlama, tətbiqetmə, analiz, sintez, qiymətləndirmə.” [9]. O belə hesab edir ki, sadalanan 6 kateqoriya idraki taksonun alt komponentləridir.

Məşhur polşa pedaqoqu B.Okon B.Blumun taksonomiyalarını yüksək dəyərləndirmişdir. Müxtəlif müəlliflər (Q.Mades, P.Xorn və b.) bu kontekstdə göstərilər ki, B.Blumun təlim məqsədləri ierarxiyası “çevik şaxələnmiş” təsnifatdır. Onların fikrincə, B.Blumun taksonomiyası məqsədəuyğun taksonomiyadır. Psixologiyada və pedaqogikada B.Blumun taksonomiyasının əks-sədası böyük oldu. Məşhur polşa pedaqoqu B.Okon B.Blumun taksonomiyalarını yüksək dəyərləndirmişdir. Müxtəlif müəlliflər (Q.Mades, P.Xorn və b.) bu kontekstdə göstərilər ki, B.Blumun təlim məqsədləri ierarxiyası “çevik şaxələnmiş” təsnifatdır. Onların fikrincə, B.Blumun taksonomiyası məqsədəuyğun taksonomiyadır.

1956-cı ildə ilk taksonomiyaya nəşrindən sonra təhsil məqsədləri təsnif etmək üçün pedaqoq və psixoloqlar tərəfindən tədqiqatlar aparılmış, 19-dan çox alternativ sistemlər yaradılmış və bizim zamanımızda ən azı 30 belə təhsil taksonomiyası sistemləri məlumdur. Bu illər ərzində nəinki idrak, həm də emosional və psixomotor sahələrdə taksonomiyalar yaradıldı.

1. İdrak taksonomiyaları: B.Blum, Enqlexart, Furst və Kratfol (1956), C.Gilford (1967), Mak Pur (1969), D.Xeynot (1977), Qronland (1970), Bandelverd (1975) və b.

2. Emosional sahə taksonomiyaları: D.Krasvol, B.Blum və B.Masin (1964), Vilson (1967), Qronland (1970) və b.

3. Psixomotor sahə taksonomiyaları: Simpson (1966), Deivs (1969), Beldvin (1971), Bruner (1973) və b.

R.Taylerin taksonomiyasından fərqli olaraq bu taksonomiyalar müxtəlif konseptual modellərə çöykənir, ayrı-ayrı psixoloji məktəblərin uğurlarını əks etdirir. Ümumiyyətlə, ilk yaradılan taksonomiyadan sonra onu tamamlamaq, inkişaf etdirmək və ya dəyişdirmək üçün bir çox alternativ ortaya çıxdı. Məsələn, 1981-ci ildə

Robert Stahl və Gary Mörfi bu yeni başlıqları təqdim etdilər: Hazırla, müşahidə et, al, çevir, topla, qoru, ötür, birləşdir, təşkil et və yarat. David Merrill 1994-cü ildə tələbə müvəffəqiyyətini (əzbərlə – nümunə, əzbərlə – çox yönlülük, istifadə və tapmaq) və mövzu aspektini ölçən bir yeni məzmunlu şəbəkə yaratmağa cəhd etdi. Alfred DeBlok (1972) və başqaları ikidən çox ölçülü çərçivələr inkişaf etdirmişlər və Dean Howenstein 1998-ci ildə hazırladığı sistemi hər üç sahə üçün taksonomiyaya yaratmışdır.

Ən tanınmış idrak taksonomiyaları isə bunlardır: G.Gilford (*tanıma, yadda saxlama, konvergent istifadə, divergent istifadə, qiymətləndirmə.*), V.Simonov (*ayırma, yadda saxlama, anlama, sadə bacarıq və vərdislər*), V.Bespalko (*tanıma, tətbiq, planlaşdırma, yaradıcı yanaşma*), V.Maksimova (*tanıma, yadda saxlama, anlama, tətbiqetmə*), M.Skatkin (*anlayışın ifadəsi, anlayışı bilmə, anlayışın tətbiqi, anlayışlar sisteminin ifadəsi, anlayışlar sisteminin tətbiqi*), M. Lebedev (*bilmə, funksional savad, savad, bilik – bacarıq – vərdiş*), V.Teslenko (*bilmə, təkrar, bünövrə, dərinləşmə, yaradıcı yanaşma*), Ə.Əlizadə (*öyrənmə, inkişaf, mədəniyyət*), V.Korolyova (*reproduktiv müstəqil bərpəetmə; reproduktiv alqoritmik fəaliyyət; produktiv evrestik fəaliyyət: produktiv yaradıcı fəaliyyət*), N.Vebb (*xatırlamaq, əsas tətbiqi bacarıq – konsepsiya, strateji təfəkkür, genişləndirilmiş təfəkkür*), R. Marsano (*Üç bilik sahəsi: məlumat, zehni prosedurlar və psixomotor prosedurlar. Üç sistem:Mən sistem, metadərketmə, koqnitiv sistem*), D. Fink (*Mənalı öyrənmənin altı tipi: əsas bilik, tətbiq, inteqrasiya, insan ölçüsü, özünü-nüvü və başqalarını araşdırmaq, inkişaf problemi*), Con Biggs və Kevin Collis-SOLO taksonomiyası (*strukturdan əvvəl, qeyri-struktur, çox strukturlu, əlaqəli, genişlənmiş mücərrəd*) və s.

Təhsil proqramlarında nəzərdə tutulan əsas məsələlərdən biri şagirdlərdə dəyərləri inkişaf etdirməkdən ibarətdir. Bu məsələlərin həllində **emosional taksonomiyalar** mühüm rol oynayır. Şagirdlərin hiss, yanaşma, dəyər və emosiyalarının inkişafının təşkilində emosional taksonomiyalar böyük əhəmiyyətə malikdir. Emosional taksonomiyalar bəzi ədəbiyyatlar da affektiv taksonomiyalar kimi də ifadə edilib. D.Kratvol, B.Blum və B.Masin (1964), Vilson (1967), Qronland (1970) və b. emosional takso-

nomiyanın yaradıcıları hesab edilir. Emosional taksonomiyalar mərhələlər üzrə yüksəldikcə digər taksonomiyalarla inteqrasiya edir, çünki dəyərlər davranış əsasında müəyyən edilir.

Pedaqoji psixologiya tarixində XX əsrin 50-70-ci illərindən etibarən yaradılan taksonomiyalar içərisində *psixomotor sahələrdə taksonomiyalar* da xüsusi yer tutur. Simpson (1966), Deivs (1969), Beldvin (1971), Bruner (1973) və b. bu sahədə ilk tədqiqatçılar hesab edilir. Bəzi elmi ədəbiyyatlarda psixomotor termini qeyri-iradi termin kimi işlədilir. Hərəkəti məqsədlər – hərəkəti bacarıqların, fiziki dözümlülüyün inkişafı ilə əlaqədardır. Psixomotor sahədə bir sıra taksonomiyalar mövcuddur. A. Harpporunun, E. Simpsonun, Ken Tomasın taksonomiyası, K. Murun “Sistemləşdirdiyi psixomotor” taksonomiyası və s. K. Murun bu sahədə araşdırması ilə tanış olaq. O psixomotor taksonomiyaları 3 mərhələyə ayırır: təqlid (imitasiya), idarə (manipulyasiya) və dəqiq icra.

1972-ci ildə Anita Happou xüsusi fiziki tələbatı və qabiliyyəti olan uşaqlar üçün 6 səviyyədən ibarət taksonomiya yaratmışdı. Bu səviyyələr aşağıdakılardır. Reflektor hərəkətlər, əsas fundamental hərəkətlər, perseptiv, fiziki məşğələlər, təcrübəli, ixtisaslı hərəkətlər, məntiqi əlaqələr.

1969-cu ildə Elizabet Simson da psixomotor taksonomiyanın 6 səviyyəsini müəyyən etmişdir: qavrama, hazırolma, mexanizm, mürəkkəb hərəkətlərin avtomatlaşması, hərəkəti aktivliyin təkmilləşməsi.

Yuxarıda sadalanan taksonomiya konsepsiyalarına diqqət etsək görürük ki, onlar əsasən ikitərkiibliydir. Təlim və inkişaf taksonlarından ibarətdir. Bunların içərisində yalnız Ə.Əlizadənin üçəm taksonomiyasında koqnitiv sfera ilə yanaşı şagirdin bir şəxsiyyət kimi formalaşmasını nəzərdə tutan mədəniyyət taksonundan istifadə edilmişdir. [2] Aparadığımız təhlillər göstərir ki, Türkiyə, Qazaxıstan, Özbəkistan və digər türkdilli tədqiqatçılar da (Z.Kablan, T.Baran, Ö.Hazer, B.Tugrul, E.Yeşilyurt, Y.Eser, H.Şəkər, Yiğit N, Alev N. Devocioğlu, Y. Doc. Dr. Ə Ziya Tum və s.) öz araşdırmalarında bu və ya digər aspektdə təlim məqsədlərini tədqiq etmiş, əsasən də Bloom taksonomiyasına istinad etmişlər. Nəinki türkdilli tədqiqatçılar arasında, ümumiyyətlə dünya psixopedaqogikasında ilk dəfə olaraq müasir təhsil nəzəriyyəsinin prinsipinə

istinad edərək üçtərkiibli taksonomiyanın yaradıcısı Azərbaycan psixoloqu, professor Əbdül Əlizadə olmuşdur. Ə.Əlizadənin üçtərkiibli taksonomiyası üç bölmədən ibarətdir. Əsas taksonomik kateqoriyalar birinci bölmədə təhsil, ikinci bölmədə inkişafetdirici, üçüncü bölmədə tərbiyəedici təlim məqsədlərinə görə təsnif olunmuşdur. Ə. Əlizadə məktəbinin yetirməsi olaraq, əvəzedilməz psixoloqla həmmüəllif olduğum “Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu. Bakı, 2008” adlı kitabda üçtərkiibli taksonomiya təkmilləşdirilmiş, özünün, təkcə psixopedaqoji paradigmaları ilə deyil, həm də ilk növbədə, fəlsəfi psixoloji paradigmaları ilə fərqlənən II (sonuncu) variant 2008-ci ildə formalaşmışdı. II variantda triologiyanın nominasiyaları belədir: “Öyrənmə – İnkişaf – Mədəniyyət”. Bu triologiyada “öyrənmə” “təhsil”in mahiyyətə ekvivalenti kimi açıqlanır. “Mədəniyyət” konsepsiyası isə istər Azərbaycan psixologiyasında, istərsə də Azərbaycan pedaqogikasında problemin yeni transformasiyasıdır. Mədəniyyət tərbiyənin nəticəsi kimi qiymətləndirilir. Təlim prosesində şagirdlər sadəcə öyrənmir, onlar öyrənə-öyrənə inkişaf edirlər. Həmin prosesin son nəticəsində mədəniyyətə (hissi, ünsiyyət, kommunikativ, əxlaqi, iradi, milli-mənəvi, dünyəvi), dəyərlərə malik şəxsiyyət formalaşır.

Araşdırmalar göstərir ki, psixopedaqogikada da təlim məqsədlərinin taksonomiyası tədqiqat obyektini kimi müxtəlif alimlər tərəfindən araşdırılmış, koqnitiv proseslərin, emosional və psixomotor sahənin inkişafını, intellektin strukturunu əks etdirən konseptual modellər yaradılmışdır. Lakin bu taksonomiya konsepsiyaları içərisində “Üçtərkiibli taksonomiya” öz orijinallığı ilə seçilir.

Problemin aktuallığı. Taksonomiya konsepsiyalarının tarixindən araşdırmalar aparmaq aktuallığı ilə seçilir, koqnitiv, affektiv və psixomotor taksonomiyalarla tanış olmağa şərait yaradır.

Problemin elmi yeniliyi. Taksonomiya konsepsiyaları sistemli və müqayisəli təhlil olunur və dünya psixopedaqogikasında ilk dəfə Azərbaycanda yaradılan üçtərkiibli Ə.Əlizadə taksonomiyasının mahiyyəti açıqlanır.

Problemin praktik əhəmiyyəti. Məqalə doktorant və dissertantlar, magistrələr və orta məktəb müəllimləri üçün faydalı olacaqdır.

Ədəbiyyat:

1. Əlizadə Ə.Ə., Sultanova İ.H. Taksonomiya nəzəriyyəsi və təcrübəsi: müasir məktəbin işıqlı yolu. Bakı, 2008, 172 s.
2. Sultanova İ.H. Əbdül Əlizadənin üç tərkibli taksonomiya konsepsiyası, – Şamaxı, – 2021, – 90 səh. center.fio.ru/vio/vio_12/resource/Print/art_1_13_2.htm – 14k
3. Bloom, Benjamin. Ed., Taxonomy of Educational Objectives, Handbook I: The Cognitive Domain. New York: David McKay Co., – 1956
4. Финк, *L.D.* Создание значительного опыта обучения: комплексный подход к разработке курсов колледжа (пересмотренное и обновленное издание). Сан-Франциско: Джосси-Басс.
5. Двухмерная» конкретизация целей <https://leksii.com/2-32595.html>
6. Bloom's Taxonomy <http://www.counuvic.ca/learn/program/hndouts/>
7. Eman Ghanem Nayef 1. Nik Rosila Nik Yaacob and Hairul Nizam Ismail Taxonomies of Educational Objective Domain. International Journal of Academic Research in Business and Social Sciences September 2013, Vol. 3, No.
8. Francis, *E.* What exactly is depth of knowledge. Retrieved from <http://edge.ascd.org/blogpost/what-exactly-is-depth-of-knowledge-hint-its-not->
9. www.Webmaster@mst.edu.ru

E-mail: ilhama.sultanova@mail.ru
Rəyçi: *psix.elm.dok.*, dos. **E.B. Bəylərov**
Redaksiyaya daxil olub: 14.10.2022.